

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І ЗАГАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В ЖИТТІ НАРОДІВ УКРАЇНИ

Віталій Перевезій (Київ)

Етноконфесійні зміни структури українського суспільства у воєнні і перші повоєнні роки

У ході Другої світової війни і в перші повоєнні роки етноконфесійна структура українського суспільства зазнала грандіозних змін. Це зумовлювалося кількома основними причинами: по-перше, безпрецедентними людськими втратами, яких зазнала Україна в роки війни; по-друге, величезними за своїми масштабами евакуаціями, які відбулися спочатку перед німецькою окупацією українських територій, а згодом — через відхід німців; по-третє, втіленням етнонаціональної політики гітлерівського режиму, внаслідок реалізації якої масовому нищенню піддавалися цілі народи: євреї, цигани та ін.; по-четверте, реалізацією сталінської етнонаціональної та конфесійно-релігійної політики, яка була спрямована, по-перше, на нівелювання етнічних та релігійних особливостей підконтрольних територій з метою їх тотальної уніфікації і, по-друге, на розправу над тими етнічними й релігійними групами, які під час війни проявили свою нелояльність до радянського режиму.

У воєнні і перші повоєнні роки певною мірою відбувається реанімація церковно-релігійного життя. На окупованих німцями територіях відкривалися церкви, відновлювалися єпархії, створювалися нормальні умови для задоволення богослужбових потреб віруючих. Радянський режим, що прийшов на зміну нацистам, усвідомивши важливу роль релігійного фактора як засобу ідеологічно-патріотичного впливу, не став нищити відроджену релігійну інфраструктуру. Окрім Російської православної церкви, в останні роки війни і перші повоєнні роки відбувається відродження деяких інших релігійних організацій, до яких не було претензій радянського уряду. У першу чергу до них належала церква євангельських

християн баптистів, яка була перетворена режимом у конгломерат різно-рідних протестантських течій. Метою цієї акції було встановлення повного контролю над протестантським рухом.

Лібералізація сталінської церковно-релігійної політики наприкінці війни і в перші повоєнні роки не стосувалася юдейського культу. Для режиму юдейська релігія була однією з головних ознак єврейської національної ідентичності. Тому боротьба з «безрідним космополітизмом» мала яскраві антисемітські, антиюдейські ознаки. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий у доповіді ЦК КП(б)У в квітні 1949 р. констатував: «Вивчення внутрішнього життя єврейських релігійних громад говорить про те, що багато з цих громад використовуються нецерковним елементом, який, пробираючись у громади до керівництва, займається зовсім не властивими релігійній громаді функціями, перетворюючи досить часто синагоги в гнізда націоналістичних проявів»¹.

За умов тотального закриття єврейських культурно-освітніх закладів припинення діяльності Єврейського Антифашистського Комітету головними центрами єврейського національного життя ставали синагоги. Яскравим прикладом цього є діяльність львівської синагоги, яка відновилася відразу після визволення міста. У 1944–1945 рр. її відвідувало майже 5 тис. польських євреїв, які повернулися до Львова з евакуації, а в 1945–46 рр. репатріювалися до Польщі. З моменту відкриття синагоги за нею було встановлено спостереження спецслужб. За матеріалами справи, заведеної Управлінням МДБ по Львівській області на голову громади Д. Соболя, встановлено, що він підозрювався у «причетності до агентури американської розвідки», був «кадровим єврейським націоналістом» і належав до «клерикальної секти хасидів». У зв'язку з його від'їздом до Польщі у жовтні 1945 р. головою юдейської громади львівської синагоги обрано «активного сіоніста» Л. Серебряного². За його головування синагога стала центром, що здійснював репатріацію єврейського населення в Польщу, а згодом, після утворення держави Ізраїль, і на історичну батьківщину. Діяльність львівської синагоги, як і всіх інших, виходила далеко за рамки релігійної праці, вона, по суті, перетворилася на національний осередок благодійності, сприяння розвитку освіти та культури єврейського населення.

Діяльність Львівської синагоги була визнана антирадянською й націоналістичною, за що її правління було розпущене, рабина і кантора відлучено від виконання обов'язків, а голову громади Л. Серебряного заареш-

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 93.

² Там само, арк. 34.

товано та звинувачено у намаганні «перевести громаду на рейки національної відособленості»³.

За «невластиву релігійній громаді діяльність» були закриті синагоги в Чернівцях, Житомирі, Харкові, Дніпропетровську, інших містах. У Чернівцях з 17 синагог, що діяли в перші повоєнні роки, на квітень 1949 р. залишилося лише три. У період з 1948 до 1956 р. в Україні припинило діяльність 18 синагог⁴.

Страшних руйнувань у перші повоєнні роки зазнали єврейські кладовища. Земля Старого єврейського кладовища у Києві була розподілена міськкомунгоспом під городи, надмогильні плити та пам'ятники розкрадалися і використовувались як будівельний матеріал. У Ніжині, Прилуках, Чернігові, Полтаві, Кременчуку єврейські цвинтарі перетворилися на пасовища, а в Бабиному Ярі діяв піщаний кар'єр. Влада усіма засобами перешкождала юдейським громадам проводити впорядкування кладовищ. Усе це принижувало національні почуття євреїв.

У повоєнні роки було проведено кампанію боротьби з єврейською національною символікою, яка, як вважалося, мала суто сіоністський характер. Заборонялося виготовляти пам'ятники та монументи із зображенням Щита Давида (стародавнього єврейського символу — шестикутної зірки), їх знімали з кіотів та інших реліквій, що були в синагогах. Уповноважений РСРК по УРСР П. Вільховий у листі до ЦК КП України від 13 березня 1953 р. писав: «...Якщо до створення держави Ізраїль подібні емблеми мали релігійну символіку, то після створення держави Ізраїль — все це носить суто сіоністський характер і необхідно з цим вести рішучу боротьбу»⁵.

Окремі дослідники припускають, що однією з причин проведення юдофобської кампанії в СРСР був радикальний антисемітизм самого Й. Сталіна⁶. Однак, на нашу думку, причини були більш глибинні: нищення єврейської національно-релігійної ідентичності проходило в руслі етноконфесійних процесів, що відбувались у той час в СРСР і були спрямовані на викорінення всього, що стояло на перешкоді всезагальної уніфікації.

Одним із важливих елементів радянської етноконфесійної політики у перші повоєнні роки стали масові депортації та репатріації населення різних національностей з місць постійного проживання.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4555, арк. 31–32.

⁴ Там само, спр. 5667, арк. 9.

⁵ Там само, спр. 2741, арк. 15.

⁶ *Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветский С.Я.* Евреи Украины (краткий очерк истории). — Ч. II. — К., 1995. — С. 193.

Наприкінці війни і по її закінченню радянський режим здійснив кілька вражаючих за своїми масштабами проектів, пов'язаних із переселенням великих груп людей. Більшість із цих проектів здійснювалися в Україні. Їх результатом стала значна деформація національного і конфесійного складу населення. Впродовж 1944–1952 рр. тільки із західних областей України, не враховуючи Закарпаття, було виселено понад 200 тис. чоловік, звинувачених у зв'язках з націоналістами, належності до куркульства, відмові служити в Червоній Армії. Окрім того, здійснювався етноцид проти окремих етнічних груп: з України було виселено із заборонаю повернення майже 240 тис. кримських татар та понад 36 тис. болгар, греків, вірменів і циган. З прикордонних з Польщею районів України на схід СРСР депортували осіб польської та німецької національності. Щодо повоєнного виселення німців — то це була остаточна зачистка української території після проведеної напередодні війни масової евакуації німців до Середньої Азії. На початку 1939 р. в Україні проживало понад 600 тис. німців⁷.

Особливих суттєвих змін національна структура населення України зазнала в результаті реалізації міждержавних домовленостей СРСР з Польщею (від 1 жовтня 1944 р.) та Чехословаччиною (від 10 липня 1945 р.) про взаємоевакуації. В результаті «обміну» населенням із Польщі в Україну переселено 122 454 родини (482 109 осіб), з яких 322 868 осіб оселилися в західних і 159 241 особа у східних областях України. На виконання згаданих угод між Польщею і УРСР на території західних областей України було взято на облік 310 989 родин польських громадян (до 17 вересня 1939 р.) (885 302 особи), з яких виїхало 283 499 родин (810 415 осіб). З них 94,5% були етнічними поляками, 4% — євреями, 1,2% — українцями, 0,3% — росіянами⁸.

Внаслідок масового виселення поляків суттєво змінилася конфесійна структура населення в західних областях України. В результаті здійснення акції взаємоевакуації із 1007 костьолів, що функціонували в Україні на 1 січня 1944 р., діючими залишилися 165, припинили своє існування всі 43 католицьких монастирі; із 1099 діючих римо-католицьких громад і 754 священників, зареєстрованих на 1 січня 1945 р. в західних областях України, до кінця року залишилося 227 громад і 135 священнослужителів, а до 1 липня 1946 р. кількість останніх зменшилась більш як удвічі і становила всього 62 особи⁹.

⁷ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. документів і матеріалів / Упор. М. Панчук та ін. — К., 1994 (далі — Національні відносини в Україні у ХХ ст.). — С. 214.

⁸ Там само. — С. 217.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5028, арк. 12.

Влада й надалі докладала великих зусиль для того, щоб обмежити сфери впливу Римо-католицької церкви у суспільстві. Упродовж наступних років йде планомірне зменшення кількості костелів та релігійних громад. Особливого значення режим надавав ідеологічній обробці католицького духовенства з метою використання його у власних цілях. Розроблялися плани створення автокефальної католицької церкви, непідконтрольної Ватикану, що мало б завдати дошкільного удару по Церкві. Влада прагнула підтримати православне духовенство в тих районах, де католицький клір мав сильну підтримку населення.

Під час акції взаємоевакуації духовенство північних повітів Польщі, які до 1918 р. входили до складу Росії та українське населення яких переважно становили православні, в цілому підтримало ідею переселення і з метою збереження пастви на новому місці намагалося організувати переїзд цілих приходів. Українське населення південних польських повітів в основному становили греко-католики. Уніатське духовенство не лише не сприяло переселенню, а навіть чинило йому спротив, бо розуміло перспективу гонінь проти УГКЦ, зважаючи на її участь у національно-визвольному русі та підпорядкованість Ватикану.

Репресивна політика радянського режиму щодо католиків України була обумовлена не лише атеїстичним спрямуванням комуністичної ідеології, а й зовнішньополітичними мотивами. Вище керівництво католицької церкви в особі Папи Пія XII та ватиканської курії в умовах початку «холодної війни» зайняло яскраво виражену антикомуністичну позицію, його політика мала відверто антирадянський характер та проамериканську орієнтацію.

До релігійних організацій, що фактично були позбавлені права легального існування в Україні у повоєнні роки, потрапили й мусульмани. За офіційною статистикою, на 1 січня 1948 р. діяла всього одна мусульманська громада з одним служителем культу, а на початок 1956 р. зникла й вона.

Ліквідація ісламського культу на теренах України пов'язана насамперед з депортацією кримських татар з Криму.

Приводом до репресій проти цілого народу стали звинувачення в колабораціонізмі. За свідченнями історика П. Надинського, поданими на сесії Кримського філіалу АН СРСР у вересні 1948 р., понад 35 тис. кримських татар добровільно служили в німецькій армії. У новітніх публікаціях вказується на те, що в підрозділах окупаційних військ, які дислокувалися на півострові, налічувалося, за наближеними даними, понад 20 тис. кримських татар¹⁰. У листопаді — грудні 1941 р. за участю німецького коман-

¹⁰ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Зб. документів (1941–1998) / Упор. Ю. Білуха та ін. — К., 1999 (далі — Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці). — С. 172.

дування розпочалася організація «мусульманських комітетів» у містах і районних центрах, підпорядкованих СД. Як зазначалося в програмних документах Сімферопольського «мусульманського комітету», його метою було відторгнення Криму від СРСР і створення татарської держави¹¹.

Формування кримськотатарських добровольчих загонів розпочалося під контролем німецького командування на початку 1942 р. Для того, щоб вдало провести цю акцію, 3 січня 1942 р. в Сімферополі відбулася нарада мусульманського комітету. Виступаючи на ній, мулла мусульманського об'єднання Сімферополя заявив, що його релігія та вірування вимагають взяти участь у священній боротьбі разом з німцями, оскільки перемога в ній означає не тільки знищення радянського панування, але й дає можливість відродити релігійні та моральні звичаї¹².

Депортаційна акція щодо кримськотатарського народу здійснювалася миттєво. 11 травня Сталін підписав постанову ДКО про виселення кримських татар. Невдовзі було оперативно проведено перепис населення за національною ознакою та розгорнуто роботу штабу керівництва НКВС СРСР з проведення операції. А вже 18 травня протягом доби всіх кримських татар було посаджено в товарні вагони й відправлено на спецпоселення до Узбекистану. 20 травня Берія доповідав Сталіну про завершення операції і виселення понад 180 тис. кримських татар. За підрахунками членів Національного руху кримських татар (НРКТ), під час цієї акції загинуло 42,5% репатрійованих, отже, кількість виселених мала скласти близько 350 тис. осіб¹³. Відродження ісламського культу в Україні припадає на кінець 80 — початок 90-х років ХХ ст. Воно зумовлювалося як загальними тенденціями демократизації суспільства та відродження національного життя, так і масовим поверненням до Криму раніше депортованих за національною ознакою кримських татар.

На перший погляд, аналізуючи статистичні матеріали про кількість релігійних громад, складається враження, що відносно терпиму позицію влада зайняла стосовно окремих протестантських церков. Так, на 1 січня 1956 р. в СРСР продовжувала діяти 1351 громада євангельських християн баптистів (у 1948 р. їх було зареєстровано 1788), 115 громад адвентистів сьомого дня (у 1948 р. — 141), 80 — реформатів (кальвіністів) (у 1948 р. — 92). Тобто скорочення релігійної інфраструктури цих деномінацій становило всього 15–25%. Ці цифри підтверджують плани РСРК щодо «кількісного стискування релігійно-сектантських громад», що мало означати поступове планомірне зменшення їх кількості, а не одноразову акцію нищення.

¹¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 196.

¹² Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. — С. 34.

¹³ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 201.

Тотальним репресіям і знищенню у найбільш сприятливі для релігійного життя повоєнні роки, були піддані лише греко-католики, духовенство й прихожани УАПЦ та єговісти. Можна стверджувати, що нетерпиме ставлення радянської влади до цих церков у повоєнні роки було зумовлене тією позицією, яку вони зайняли в період Другої світової війни. УГКЦ та УАПЦ у той час мали доволі схожі політичні орієнтації. Спочатку обидві церкви радо вітали прихід німців, сприймаючи їх як визволителів від «більшовицької чуми». Духовенство доклало зусиль, щоб налаштувати власну паству до лояльного ставлення щодо нового німецького окупаційного режиму. Й сьогодні серед дослідників тривають дискусії про колабораціонізм національних церков. Схожими були позиції означених церков і щодо українського націоналістичного руху. УГКЦ в Галичині, а УАПЦ на Волині були духовними натхненниками цього руху. Зрозуміло, що за даних обставин цим церквам годі було сподіватися на прощення з боку радянського режиму. Після повернення радянської влади в Україну вони були поставлені поза законом і знищені.

Доля УГКЦ була вирішена владою ще до окупації західноукраїнських земель. На момент приходу радянських військ у західні області України в 1939 р. до структури УГКЦ входило 3040 парафій, 4440 церков, духовна академія та 5 духовних семінарій, в яких навчалось 540 семінаристів, 2 школи, 127 монастирів, видавалося 3 тижневих і 6 місячних часописів. Церкву очолював митрополит, якому підлягали 10 єпископів, 2930 священників. У монастирях проживало 520 ієромонахів та 1090 монахинь. Кількість віруючих греко-католиків становила 4 370 000 чоловік¹⁴. За підрахунками МГБ, у травні 1945 р. в Західній Україні діяло 2326 греко-католицьких громад, їх обслуговували 2402 служителі культури (1694 священники, 368 дияконів, 319 псаломщиків та 21 декан)¹⁵.

Цій Церкві, за задумом сталінського режиму, не було місця в керованій ним державі. Вже восени 1944 р. було здійснено перші спроби обмежити діяльність УГКЦ. Одразу після звільнення Львова було закрито митрополітич друкарню «Студіон», обмежувалися можливості Церкви у справі утримання народної лікарні.

Вже у перші місяці після приходу Червоної Армії греко-католицький клір здійснював акції, що суперечили політиці радянської влади. Духовенство УГКЦ не лише відмовилося підтримати насильницьке переселення українців із земель, що переходили Польщі, але навпаки, за вказів-

¹⁴ *Сергійчук В.І.* Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. — К., 2001. — С. 24.

¹⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5028, арк. 12.

кою перемишльського єпископа Й. Коциловського, вело агітацію проти репатріації.

У той же час у Москві розроблялися плани ліквідації уніатської церкви. Їх було викладено в таємному листі Голови РСРПЦ Г. Карпова першому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову від 20 квітня 1945 р. У цьому листі йшлося про необхідність посилення Православної церкви у західноукраїнських областях та про організацію в середовищі греко-католиків ініціативної групи, яка мала заявити про розрив з Ватиканом та закликати уніатське духовенство до переходу в православ'я¹⁶.

У ніч на 12 квітня 1945 р. було заарештовано митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Будку, М. Чарнецького, Г. Хомишина та І. Лятишевського, а також велику кількість священників та церковного активу.

8 березня 1946 р. відбувся Собор, на якому було прийнято одностайне рішення: 1) анулювати постанови Берестейської унії 1596 р.; 2) відірватися від римської (папської) Церкви; 3) повернутися до прадідівської православної віри; 4) возз'єднатися з Всеруською Православною Церквою в Радянському Союзі¹⁷.

Наступним етапом ліквідації Греко-католицької церкви в СРСР стала антиуніатська кампанія в Закарпатській Україні. Цього разу основну частку роботи було покладено на республіканську ланку чиновників-кураторів питання церковно-релігійної політики. План ліквідації унії в Закарпатті, розроблений уповноваженим РСРК при РМ СРСР по УРСР П. Вільховим, передбачав організацію ініціативної групи на чолі з титулярним архідіяконом з с. Сторожниця Ужгородського округу І. Кондратовичем.

П. Вільховий підкреслював, що основним напрямом пропонованого плану мало стати «розгортання місіонерської роботи силами Російської православної церкви»¹⁸. Уповноважений РСРК в інформаційному звіті за липень-вересень 1948 р. підкреслював, що слід уникати ситуацій, коли перехід греко-католицьких церков у православ'я відбуватиметься у вигляді «голого адміністрування» з боку влади. За його словами, необхідно створити враження, що сам народ вимагає передачі приходських храмів православної церкві. Для цього необхідно стимулювати діяльність релігійних громад-двадцятко: «шляхом обробки віруючих створити православну «двадцятку» і на цій основі розпалювати вогнище православ'я — мето-

¹⁶ *Сергійчук В.І.* Зазн. праця. — С. 20–21.

¹⁷ Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946 року. — Львів, 1946. — С. 43.

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5667, арк. 233–234.

дично, настійливо, вперто просуваючись вперед, все більше охоплюючи в своє коло уніатів»¹⁹.

Та все ж дії Закарпатського облвиконкому у справі передачі уніатських церков православним викликали обурення голови РСРПЦ Г. Карпова, який у листі секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину писав: «Ці недолугі дії наочно показують уніатському духовенству, що в ліквідації унії в Закарпатті більше зацікавлені радянські органи, ніж представники православної церкви». Г. Карпов пропонував вжити заходів, щоб без дозволу уряду СРСР церковні приміщення УГКЦ не передавалися православним, якщо немає рішення релігійної общини про розрив з унією і перехід на православ'я»²⁰.

Після робочої поїздки до Закарпаття П. Вільховий уточнив завдання щодо прискореної ліквідації унії. Він, зокрема, рекомендував об'єднати всі монастирі в один чоловічий і один жіночий, закрити уніатську духовну семінарію, яка нелегально функціонувала під виглядом хору при кафедральному соборі, тощо. Пропонувалося також для допомоги архієпископу направити в Закарпаття 10–15 православних священників з числа колишніх уніатів. Крім того, наголошувалося на доцільності через екзарха України відправити у розпорядження архієпископа Макарія 50–60 православних священників, бажано із знанням української мови, для організації місіонерської роботи й зайняття вільних церков в уніатських парафіях²¹. «Ініціативна група» під керівництвом І. Кондратовича в березні 1949 р. виступила із зверненням до греко-католиків, закликаючи їх відректися від Риму й перейти під омофор Московського патріарха.

А вже 23 липня 1949 р. П. Вільховий доповідав М. Хрущову про ліквідацію унії в Закарпатті. У «Довідці про ліквідацію греко-католицької (уніатської) церкви в Закарпатській області УРСР» він писав, що всі 394 уніатських приходи, які діяли в Закарпатті на момент його входження в СРСР, возз'єдналися з Російською православною церквою. «Однак, — продовжує П. Вільховий, — священники возз'єдналися не всі. З 235 чоловік возз'єдналися лише 116 священників. З числа капітули ще ніхто не возз'єднався. Монахи (ордену Василя Великого) теж не возз'єдналися. Однак благочинні (декани) за винятком двох — усі возз'єдналися з РПЦ. Частина уніатських священників, які не пішли на возз'єднання, прагнуть влаштуватися на світській роботі. Вже 45 колишніх священників (уніатів) відмовилися працювати священниками (але тільки 12 з них зняли сан священника)»²². Інші дані в інформаційному листі до голови РСРПЦ Г. Кар-

¹⁹ Там само, арк. 80.

²⁰ Там само, арк. 47–48.

²¹ Там само, спр. 5069, арк. 31.

²² Там само, спр. 5667, арк. 207–208.

пова подає уповноважений РСРПЦ по УРСР П. Ходченко. За його словами, станом на 10 серпня 1949 р. в Закарпатській області з РПЦ возз'єдналися всі 366 греко-католицьких церков, або 229 приходів. Возз'єдналися також 120 греко-католицьких священників, залишилися невоzz'єднаними — 88. «Невоzz'єднані», як пише уповноважений, «займаються особистим господарством. Частина працює в радянських установах, а частина просто байдкує, займаючись злісною агітацією»²³.

Отже, незважаючи на рапорти про ліквідацію унії, в західних областях України і після 1949 р. продовжували діяти греко-католицькі душпастирі. Більшість із «невоzz'єднаних» були репресовані й заслані до Сибіру. За тими, хто відмовився від священницької праці, було встановлене спостереження. Однак і це не змогло завадити греко-католицькому духовенству в умовах підпілля здійснювати свою роботу.

У перші повоєнні роки у західних областях України було репресовано й депортовано майже всіх єговістів (близько 9 тис. чоловік), звинувачених у службі в армії Андерса²⁴.

Етноконфесійна структура та склад населення України, що піддалися значним змінам у повоєнне десятиліття, залежали не лише від церковно-релігійної, а й від етнонаціональної політики радянської держави. Зміни в етнічному складі населення України, окрім прямих воєнних втрат, були зумовлені двома основними факторами: по-перше, німецькою окупацією її території і пов'язаним із цим етноцидом проти євреїв та циган, а також евакуацією значної частини населення на схід СРСР, і по-друге, сталінською етнонаціональною політикою, яка реалізувалася, зокрема, шляхом масових репатріацій, депортацій і переселень українців, поляків, кримських татар, євреїв, греків, болгар, німців, угорців, румун та ін. В результаті значних змін в етнічному складі населення України відбуваються відчутні трансформації його конфесійної належності, зважаючи на те, що етноцид стосувався, в основному, релігійно активних етнічних груп.

Метою цієї політики було формування однорідного етнонаціонального та конфесійного простору, позбавленого своєї самобутності та неповторності. Дієвим засобом впливу на його життєдіяльність, особливо на новоприєднаних територіях, була Російська православна церква. За посередництва останньої здійснювалися великодержавні плани русифікації та релігійної уніфікації України.

²³ Там само, арк. 251.

²⁴ *Голько О.* Свідки Єгови — сибірський маршрут: Добірка розповідей та архівних документів, зібраних вченим-архівістом, живим свідком описаних подій. — Львів, 2002. — С. 113.